

ՀՍՍՌ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
Մ. ԱՐԵՂՅԱՆԻ ԱՆՎԱՆ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՏ

Լ. ՄԵԼԻՔՍԵՅ-ԲԵԿ

ԴԱՎԻԹ «ԱՆՀԱՂԹԻ» ՎՐԱՍՏԱՆՈՒՄ ԼԻՆԵՆՈՒ
ՀԱՐՑԻ ՇՈՒՐՁԸ¹

Դավիթ անունը հայ ժողովրդի համար մի տեսակ իմաստասիրության, հայրենասիրության և արիության էմբլեմ է դարձել:

25⁻ որ V—VII դ.դ. մեր գրեթե բոլոր փիլիսոփաները հայտնի են Դավիթ անունով, այն էլ բոլորը «Անհաղթ»: Օտարերկրյա զավթիչների դեմ դարեր շարունակ մարտնչող հերոսական հայ ժողովուրդն իր մարմնացումն է գտել անմահ Դավիթ Սասունցի վեպի մեջ, Վերջապես, XVIII դ. 20-ական թվականներին Պարսկաստանի և Տաճկաստանի լծի դեմ պայքարող հայ կտրիճների սխրագործություններն իրենց արտահայտությունն են գտել քաջարի Դավիթ-բեկի էպոպեայի մեջ:

Դավիթ Սասունցու հազարամյա հորեղանի տոնակատարությունը շատ և շատ նպաստեց հարուստ և արժեքավոր գրականության ստեղծման հայ ժողովրդական վեպի շուրջը: Դավիթ-բեկի խնդրով գրազվողներն ևս ի վիճակի եղան արժեքավոր ուսումնասիրություններով նպաստելու համապատասխան կինոֆիլմ և օպերա ստեղծելու համար: Վերջապես Դավիթ Անհաղթն ևս ունեցավ մեզանում սովետական ջրջանում իր մասնագետ ուսումնասիրողները հանձնիս Հ. Մանանդյանի և Վ. Ջալոյանի: Սակայն կասկածելի է, որ հայագետներից կամ վրացագետներից որեւէ մեկը հանձն առնե՞ր զբաղվելու այնպիսի մասնավոր խընդրով, որ մեր թեմայի նյութն է կազմում, այն է՝ Դավիթ «Անհաղթի» վրաստանում լինելու հարցի շուրջը, որ ամփոփում է

¹ Կարգադրված է Հայկական ՍՍՌ Գիտությունների Ակադեմիայի Պատմության ինստիտուտի գիտական սեկտյորում 1945 թ. հոկտեմբերի 31-ին:

տարիներ ընթացքում որոշ ուղղութիւնով մեր կատարած պըր-պտումներէ, ինչպէս և՛ այլ և՛ այլ ճանապարհներով կուտակած դի-տողութիւններէ:

* * *

Եվ, որ սկզբից և եթէ կարևոր է նշել, երկու հանգամանք դրդիչ կամ շարժառիթ են հանդիսացել այսպիսի թեմայով հար-ցադրմանը:

Նախ. ի նկատի ունենք XV դ. իմաստասեր Առաքել Սյու-նեցու կարևոր ցուցմունքը Դավիթ Անհաղթի՝ Հայաստանում ունեցած գործունեութեան տարօրինակ վախճանի և Վրաստան փախչելու մասին:

Երկրորդ, ի նկատի ունենք ակադ. Ն. Մառի մի դիտողու-թիւնը վրացական աշխարհի հետ Դավիթ Անհաղթի ունեցած կապի մասին:

1. Առաքել Սյունեցին Դավիթ Անհաղթի Սահմանաց գրքի լուծմունքի կամ մեկնաբանութեան մեջ՝ խոսելով Դավթի վերա-բերյալ՝ նշում է հետևյալը.—

«Որպէս [Մովսէս] բազում վիշտս կրեաց յԻսրայելի, այս-պէս և Դավիթ ի Հայոց նեղութիւն և հարուածք և վէրք:

«Թէ վասն է՞ր ոչ արդիւնացան իմաստք [Դաւթի] ի Հայս... [և] թէ վասն է՞ր ոչ արդիւնաւորեցան բանք նորա ի Հայս եւ այս վասն չորս պատճառի: Նախ՝ զի յետ վարդանանց պատե-րազմն դառնացեալք էին հայք և ամենայն բանք յաչաց նոցա ելած էր վասն աւերութեան աշխարհիս և կատարման իշխանացն: Երկրորդ՝ զի ոչ գոյր ուսումնական, այլ ամենեքեան զհա-մարմնոյ մոլորեալք էին և յագահութիւն աշխարհիս: Երրորդ՝ զի անդգամք էին յանդիմանեալք ի նմանէ. անարգեցին զնա և զբանս նորա. և հարեալ վիրավորեցին զնա. և նա զնացեալ ի Վիրս և անդ կացեալ վախճանեցաւ և ինչու՝

¹ Գիրք սահմանաց սրբոյն Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի հայոց իմաս-տասիրի, շարադրեալ ընդդէմ իմաստակ պիտոնացւոց, որք ուրանային զճութիւն իմաստասիրութեան և յետ ժամանակի արարեալ լուծումն սորին հոգեշահ մեկ-նութեամբ առաւ Առաքելի եռամեծ վարդապետի աշակերտ սրբոյն Դրեգորի Տաթևացւոյ. Մադրաս, 1797, էջ 169, 172:

2. Դեռևս H. F. Neumann 1829 թ.¹ նշեց, որ Περὶ ἐρμηνείας-ի հայերեն տեքստում գոյություն ունի մի տարօրինակ բառ «թակն», որ հունարեն πῶς-ի հոմանիշը պիտի լինի:

Ապա 4 տարուց հետո՝ 1833 թ.² Վենետիկի Մխիթարյան-ները լույս ընծայեցին Դավիթ Անհաղթի երկերը, որ «Պերի ար-մէնիաս»-ի տեքստում, ի միջի այլոց, կարդում ենք.

«Յաղագս բանի.

Բան

«... Բանդի և ոչ ներ թակն, ակն նշանական, այլ ձայն է այժմ միայն:

Մեկնութիւն

«Դարձեալ վերստին կամի ասել, եթէ առասուրբեան մասունք ոչինչ նշանակին զատուցեալք ի միմեանց, քանզի եթե ոչ նշանականք յայտ է՝ եթէ ոչ ճշմարտեն և ոչ ստեն, Եւ ցուցանէ յումնմնէ կենդանոյ՝ որ կոչի թակն. քանզի զնորա եթէ զնախասական տառն ի բաց բարձցես, մնացէ ակն, այլ ոչ ևս զնոյն նշանակէ՝ զոր հանդերձ տառին այնուիկ նշանակէք. քանզի թակն ասելով՝ տեսակ իմն անբան կենդանոյ նշանակէ, իսկ ակն ոչ ևս տեսակ կենդանոյ, այլ մասնիկ իմն բանաւոր կամ անբան կենդանոյ, որոյ և պատահաց, Ահա ուրեմն ներ թականս՝ ակնս ոչ ինչ նշանակէ, այլ ձայն է միայն, իբր այն եթէ հնչումն աննշանական»³

Դավիթ Անհաղթի այս խոսքերն ամփոփում է XIII դ. բանաստեղծ և իմաստասեր Հովհաննես Երզնկացին կամ Մործորեցին (Պուղը).

«Որպէս զայն կենդանի, որ կոչի թակն, զոր թէ զմի գիրն առնու ք յետ, նա նշանակէ ակն»³

¹ Karl Friedrich Neumann, Mémoire sur la vie et les ouvrages de David Philosophe arménien de V-e siècle de notre ère et principalement sur ses traductions de quelques écrits d'Aristote: „Nouveau Journal Asiatique“, 1829, p. 142.

² Կորին վարդապետի, Մամբէի վերծանողի և Դաւթի Անյաղթի մատենագրութիւնք, Վենետիկ, 1833, էջ 505—506.

³ Նոր Հայկազեան բառարան, I, ՎԷՆ., 1836, էջ 793:

Մտցնելով այս բառը նոր Հայկադյան բառարանի մեջ՝ Մխիթարյանները Neumann-ի ազդեցությամբ մեկնաբանեցին այն իբրև հոմանիշ հունարեն «μυς»-ի, «կենդանի ինչ անյայտ կամ կեղծեալ վասն օրինակի որ ի յունական է մուկն»¹ Իսկ Առձեռն բառարանը մեկնաբանեց. «Թակ «մկան պէս կենդանի մը»²

Ակադ. Ն. Մառը՝ հաշվի առնելով նախորդ գրականության տվյալները՝ հարց դրեց. Но почему Давид Непобедимый, точнее армянский переводчик Аристотеля употребляет в качестве наглядного примера это никому из армян неизвестное слово, столь близко родственное с грузинским»³

Եվ այս մի բառը բավական էր. որպեսզի Ն. Մառը նշեր «близость Давида Непобедимого, вернее армянского переводчика Пері έρμευείας к грузинскому миру»⁴

Ն. Մառի հետևողությամբ ևս Հ. Աճառյանը ընդունեց, որ «թակն մի անծանոթ անասուն է», որ համապատասխանում է «վրաց თაღუ քազու» բառին մկան իմաստով⁵

Սակայն վերոհիշյալ հարգելի գիտնականները աչքաթող են արել մի կարևոր հանգամանք, այն է, որ հայերենում գոյություն ունի «թակարդ» և «թակարթ» բառը, անկասկած, «թակ» արմատից կազմված, որ նշանակում է «որոգայթ կամ վանդակաձև առարկա՝ անասուններ և մասնավորապես մկներ բռնելու համար»⁶ որի հոմանիշն է հայերենում, վրացերենում և տաճկերենում գործածվող «խափանդ», «խափանգի» և „kepenk“ բառը⁷

Հետևապես, դեռևս քննության կարոտ է «թակ» բառի ծագ-

¹ Ibid.

² Առձեռն բառարան, Վն., 1865, էջ 317:

³ Н. Марр, Иоани Петрицкий, грузинский неоплатоник XI—XII в. „Записки Вост. Отд. рус. Арх. О-ва“, т. XIX, 1909, стр. 95, прим.:

⁴ Ibid., նաև Н. Марр, О яфетическом происхождении баскского языка: „Известия Академии Наук“, 1920, стр. 141; N. Marr, Origine japhétique de la langue basque: сборник „Язык и литература“, I, 1926, стр. 233.

⁵ Հր. Աճառեան, Հայերեն արմատական բառարան, II, 1095—1096:

⁶ Ստ. Մալխաթեանց, Հայերէն բացատրական բառարան, II, 1944, էջ 77:

⁷ Ibid., 253:

ման խնդիրը, քանի որ նրա լուկ վրացերեն (և ոչ թե ընդհանուր գործածության, ասենք՝ «հարեթական» սուբստրատի մնացորդ) լինելը կասկածելի է:

Բայց և այնպես, անկախ այս «թակ»-ի վրացերեն բառ լինել-չլինելուց, Առաքել Սյունեցու ցուցմունքը Դավիթ Անհաղթի Վրաստանում ապաստանելու մասին հատուկ հետազոտության արժանի է:

Արդ հարց է ծագում՝ ո՞ր Դավիթ «Անհաղթ»-ին ի նկատի ունի Առաքելն իր լուծմունքի մեջ:

Այստեղ տեղին կլինեն մի մեջբերում բերել հանգուցյալ Կարապետ եպ. Տեր-Մկրտչյանի մի հետազոտությանից, ուր պատկերավոր կերպով բացատրված են Դավիթ Անհաղթի կամ Դավիթ «Անհաղթ»-ների առաջացման հանգամանքները հայոց մեջ. «[VI դարում] սկսվում է մի նոր հոսանք դեպի Հունաստան, բայց ոչ, ինչպես V դարում՝ ս. Գիրք և եկեղեցական հայրերի գրվածներ թարգմանելու, այլ արտաքին գիտություններ ձեռք բերելու նպատակով: Թարգմանվում են նույն ժամանակ հունաց մեջ ամենից ավելի ընթացիկ նոր պղատոնական դպրոցի վերջին շառավիղների և վերակենդանացող Արիստոտելի ու նրա մեկնաբանների գրվածները և հայերը շուտով ունենում են իրենց անհաղթ փիլիսոփան, որ ամենայն հաջողությամբ վիճում է հույն իմաստասերների հետ և բոլորին լուցնում»:¹

Կասկածից դուրս է, որ «անհաղթ» հորջորջումը վերաբերում է իմաստասիրության կամ փիլիսոփայության բնագավառում գործող դեմքերին: Իսկ այդպիսի Դավիթներ գոնե V—VI դ.դ. միջոցին առնվազն 6-ն է եղել, չհաշված հույն-բյուզանդացիներին:

„Наиболее характерные продукты школы эллинистов—философские трактаты—приписываются разным авторам,—նշում էր այս առթիվ դեռևս 1915 թ. Ն. Ադոնցը, և ապա շարունակում.—Чаще всего упоминается имя философа Давида Непобедимого. С его именем связаны переводы не-

¹ ԴՆԻՔ հաւատարմ ընդհանուր սուրբ եկեղեցւոյ յուզողափառ և ս. հոգեկիր հորցն մերոց դաւանութեանց յաւուրս կոմիտաս կաթողիկոսի համահաւաքեալ, հրատարակութիւն Կարապետ եպիսկոպոսի, էջմիածին, 1914, էջ XCVIII.

которых трудов Аристотеля и Толкования на них, перевод „Введения“ Порфирия и „Толкование“ его, трактат об „Определении философии“. Последний труд, а также „Толкование“ Порфирия имеются на греческом языке под именем Давида (изд. Ad. Busse, Берлин, 1904). Не подлежит сомнению, что у армян были, по крайней мере, два философа, носивших это имя: Давид из области Арк. от которого сохранились кое-какие фрагменты (изд. Минабаном, в журнале „Арабат“, 1903, Эчмиадзин), и известный диофизит Давид из Багавана, в половине VII в. Кроме того, упоминаются Давид из Нергина и Давид Кертох. Выяснение личностей армянских Давидов, в их отношении к византийскому Давиду, составляет задачу, подлежащую еще разрешению¹.

Այժմ մի առ մի հիշատակենք V—VII դ.դ. ընթացքում առկա հանած հայ իմաստասեր քերդողներին, որոնք Դավիթ առնուն են կրում, նույնիսկ «Անհաղթ» կոչվելով:

Առաջին Դավիթը՝ դա Մովսես Խորենացու (Պատմ. հայոց I, 6) հիշատակած Ուրմալիոդորոսի աշակերտ և «փիլիսոփայութեամբ վարժեալ» «ոմն Դաւիթ»-ն է, Գորգի և Բանանի ժամանակակիցը, գուցե և ընկերակիցը, որին, հավանական է, ի նկատի ունի և Գրիգոր Մագիստրոսը, երբ նշում է. «զգիրս Ողոմալիոդորոսի, զոր Դաւիթ յիշատակէ»:²

Երկրորդ Դավիթը՝ դա VI դ. կեսերին գործող Դավիթն է, ներգրինացի կամ Հերաանեցին:

Երրորդ Դավիթը՝ դա VI կամ VII դ. սկզբներին գործող Դավիթ քերդող կամ քերականն է, Դիոնիսիոս Թրակացու «Արուեստ քերականի»-ի (Τῆς ἀρχαίας γραμματικῆς) Թարգմանողը և մեկնիչը:

Չորրորդ Դավիթը՝ դա երկաբնակ Դավիթն է, Բագվանցի կամ Բագրևանդացին, որ բյուզանդական Կոնստանդին II կայսեր (641—668) հրամանով Կ. Պոլսից Հայաստան էր եկել Դվինի

¹ Н. Адонц, Армянская литература: „Новый энциклопедический словарь Брокгауз-Ефрона“, т. III, столб. 646.

² Գրիգոր Մագիստրոսի թղթերը, հրատ Կ. Կոստանեանց, Աղեքսանդրապոլ, 1910, էջ 66:

648—649 թ.թ. եկեղեցական ժողովին մասնակցելու, որ տեղի ունեցավ Ներսիս Իշխանցու կաթողիկոսի (641—661) և Թեոդորոս Ռշտունու (641—658) ղեկավարությամբ:

Հիմնվերադ Դավիթը՝ դա Դավիթ Տարոնեցին է, Բարսեղ Կեսարացու «Յաղագս ծննդեան Տեառն» ճառի թարգմանիչը Համադասպ Մամիկոնյան Կյուրապաղատի օրով (656—659):

Վեցերորդ Դավիթը՝ դա Դավիթ Հարքացին է, որ հայտնի է իբրև հեղինակ բաղմաթիվ դավանաբանական երկերի, որոնցից մեկը գրված է Անաստաս կաթողիկոսի (661—666) հրամանով, մի ուրիշը Աշոտ պատրիկի (685—690) խնդրով և այլն, հետևապես նա VII դ. երկրորդ կեսի գործիչ է:

Այս Դավիթներից միմիայն մեկն է երկաբնակ (դիոֆիզիտ)-քաղկեդոնիկ, այն է Դավիթ Բագվանցի կամ Բագրևանդացին: Բոլոր մնացածները միաբնակ (մոնոֆիզիտ)-հակաքաղկեդոնիկներ են: Թեև սրանցից զատ ուրիշ Դավիթներ էլ կարող էին լինել նույն V—VII դ.դ. ընթացքում, որոնք «Հաշվառման» չեն, արժանացել:

Դավիթ իմաստասեր-քերդոնների կյանքով և գրական գործունեությամբ հետաքրքրությունը գիտական գրականության մեջ սկսվում է դեռևս XIX դ. 20-ական թվականներից և ապա շարունակվում նույն դարի երկրորդ կեսից մինչև մեր օրերը. K.-F. Neumann (1829), V. Rosé (1886), C. F. Conybeare (1892), Ad. Busse (1892, 1904), Գալուստ Տեր-Մկրտչյան (1902), Հակոբ Մանանդյան (1904, 1926), Գարեգին Հովսեփյան (1907), Վ. Զալոյան (1941-ից սկսած) և այլն՝ ահա ոչ լրիվ ցուցակը այն մասնագետների, որոնք այսպես թե այնպես նպաստել են խնդրի լուսաբանման-ուսումնասիրությանը:

Դեռևս 1907 թ. մի տեսակ փորձ է արվել Դավիթների հետ կապված գրական գործերի ունիֆիկացիայի ըստ 4 բնագավառի.

I. Իմաստասիրական գրվածքներ (Philosophische Schriften).

1. Դաւթի եռամեծի և անյաղթ փիլիսոփայի ընդդէմ առարկութեանց չորից Պիւռհոնի իմաստակի և սահմանք և տրամատութիւնք իմաստասիրութեան, 2. Դաւթի եռամեծի փիլիսոփայի Ներգինացւոյ վերլուծութիւն ներածութեան Պորփիւրի, 3. Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ,

4. Պէրիարմենիաս Արիստոտէլի թարգմանեալ և մեկնեալ ի Դաւթէ, 5. Դաւթի անյաղթի փիլիսոփայի մեկնութիւն չորեքտասան գլխոց Արիստոտէլի ի վերլուծականն, 6. Նորին Դաւթի փիլիսոփայի առածք իննգ, 7. Նորին վասն բաժանման, 8. Ընդ այսոսիկ և առաջիկայ բանս իմաստնոյս, 9. Գիրքս իմաստասիրաց արտաքնոց առասպելարանութեան արարեալ Դաւթի անյաղթ փիլիսոփայի, 10. Դաւթ շարքացւոյ և փիլիսոփայի որ յիմաստասիրական և յիմաստասիրելի հարցուածս:

II. Աստվածաբանական գրվածքներ (Theologische Schriften). 1. Ներբողեան ի ս. խաչն աստուածընկալ, 2. Մնայ առանց հօր, 3. իմաստութիւն Դաւթի քերթողի, 4. Դաւթ շարքացի ասէ, 5. Դաւթ շերտանեցւոյ վասն իւղոյն զոր արար Մովսէս, 6. Ի դէմս որդւոյ ասացեալ, 7. Դաւթի անյաղթ վարդապետի հայկազնի գովեստ ներբողական ի ս. եկեղեցի յերուսաղէմ, 8. Յառաջարանք սաղմոսաց, 9. Գիրք էակաց:

III. Քերականագիտական գրվածքներ (Grammatische Schriften). 1. Յաղագս քերականին պատճառ, 2. Քերականութիւն Դաւթի, 3. Պիտոյք:

IV. Թարգմանություններ (Übersetzungen). 1. Ներածութիւն Պորփիրի, 2. Ստորոգութիւնք Արիստոտէլի, 3. Պէրիարմենիաս, 4. Յաղագս առաքինութեանց, 5. Պատմութիւն յաղագս աշխարհի, 6. Նկատումն Արիստոտէլի:¹

Ընդամենը 28 երկ, ուր, սակայն, բաց են թողնված «Դաւթի փիլիսոփայի Յաղագս Սաղմոսաց Դաւթի» (հրատ. Կ. Պոլիս 1801) և մի շարք դավանաբանական երկեր («Արարատ», 1906 թ., էջ 261—272):

Համաձայն ակադ. Հ. Մանանդյանի հետազոտության, «Դաւթի Անհաղթին վերագրված իմաստասիրական մեկնությունները ոչ միայն բոլորն էլ թարգմանություն են հունարենից, այլ և տարբեր ուղղության և տարբեր հեղինակների ու թարգմանների գործ են և ծագել են դավանաբանական վեճերի ժամանակ կրօնական տարբեր միջավայրերում»: Ընդամենը, «մի մասը

¹ S. u. David der Philosoph [Bern. Studien zur Philosophie und ihrer Geschichte*, Band LVIII], Bern, 1907, SS. 6—8:

նրանցից թարգմանված են միաբնակ հայերի, իսկ մյուս մասը՝ երկաբնակ հայերի միջավայրում»¹

Անտարակույս, միաբնակների շրջանում պիտի թարգմանվեին Արիստոտելյան երկերը, իսկ երկաբնակների միջավայրում՝ նոր պղատոնական գրվածքները և մեկնությունները, եվահա «այդ մեկնություններից նոր պղատոնական մեկնիչի Դավիթ աշխատություններն են», ըստ Հ. Մանանդյանի, «Սահմանքը» կամ ավելի ճիշտ «Հառաջաբանը» և «Պորփյուրի Ներածությունյան վերլուծությունը», մինչդեռ «մյուս մեկնությունների հեղինակներն անորոշ են և վիճելի»²

Ըստ Վ. Զալոյանի, Դավիթ Անհաղթը VI դարի փրիսոփա է, Աղեքսանդրյան դպրոցի ներկայացուցիչ, նոր պղատոնական, որ Հուստինիանոս II կայսեր հրամանով Աղեքսանդրյան դպրոցը փակվելուց հետո Հայաստան վերադարձավ և այնտեղ սկսեց գործել³

Վերջերս Դավիթ Անհաղթի առեղծվածին անցողակի կերպով անդրադարձավ պրոֆ. Շ. Նուցուբիձեն հարց հարուցելով «не является ли Давид Анахт 14-ым сирийским отцом, приехавшим в Грузию из Сирии, где он имел тесную связь с грузинами, что отразилось, по свидетельству Н. Я. Марра, даже в грузинских оборотах и терминах его переводов Аристотеля»⁴,

Վերևում մենք արտահայտեցինք մեր վերաբերմունքը դեպի Ն. Մառի տեսակետը, որով լոկ մի բառի գործածության հիման վրա Դավիթ Անհաղթը վրացական աշխարհի հետ էր կապվում, իսկ Շ. Նուցուբիձեն ավելի հեռուն գնաց, երբ նշեց Դավիթ Անհաղթի «սերտ կապը վրացիների հետ», որ իբր թե իր արտացոլումն է ստացել Արիստոտելի թարգմանության մեջ

¹ Հ. Մամանդիան, *Հունարան դպրոցը և նրա զարգացման շրջանները* [Աղղայի Մասենադարան], Վիեննա, 1926, էջ 15:

² Ibid, 22:

³ «Под знаменем марксизма», 1941 г., № 5, стр. 134—138.

⁴ *И. Нуцубидзе*, Тайна Псевдо-Дионисия Ареопагита: Известия Института языка, истории и материальной культуры имени акад. Н. Я. Марра*, XIV, Тбилиси, 1944 (и, отдельно—16. 1942), стр. 44.

գործածվող «վրացական դարձվածքներում և տերմիններում», որ, իհարկե, չի համապատասխանում իրողությանը:

Սակայն Շ. Նուցուրիձեի հարցադրման մեջ կա և «ռացիոնալ հատիկը», որով նա աշխատում է Դավիթ Անհաղթի գործունեությունը կապել այսպես կոչված «ասորի հայրերի» ժամանակաշրջանի և միջավայրի հետ, որ թեև կասկածելի է, բայց լույս է սփռում մի ուրիշ Դավթի գործելակերպի նկատմամբ, որ, ըստ մեր հետազոտության, ոչ թէ «ասորի հայրեր» կոչված խմբի գուգակիցը պիտի լիներ, այլ գլխավոր մասնակիցներից մեկը:

* *

«Ասորի հայրեր» անվամբ հայտնի են եկեղեցականներ, թվով 13, որոնք VI դարում Ասորիքից Վրաստան (Քարթլ-Կախեթ) են մուտք գործել, ինչպես ընդունված էր, պարսից շնորհիվ խախտված քրիստոնեությունը վերակենդանացնելու և հաստատելու նպատակով:

Այս «ասորի հայրերի» մասին գիտական գրականությունը մեջ կա 2 տարբեր կարծիք: Ըստ մեկի, ավանդականի, որին հանգուցյալ ակադ. Իվ. Ջավախիշվիլին և Գ. Փերաձեն¹ հարեցին, դրանք երկարնակ (դիոֆիդիտ) քաղկեդոնիկներ էին, որ Ասորիքից եկել էին Վրաստան քաղկեդոնիկ դավանությունը վերահաստատելու նպատակով¹ Ըստ մյուս տեսակետի, որի արտահայտիչը Կ. Կեկելիձեն է, դրանք ոչ թե ասորիներ են եղել, այլ բնիկ տեղացիներ՝ վրացիներ, որոնք Ասորիք և առհասարակ Արևելք են գնացել ուսումնի ստանալու նպատակով և ապա վերադարձել իրենց հայրենիքը. նրանք եղել են թվով ոչ թե 13, որ Քրիստոսի և 12 առաքյալների թվի նմանողությամբ է հետադաշտում ներկայացվել, այլ ավելի՝ առնվազն 17, որոնք եկել են արևելյան Վրաստան ոչ թե միանվագ, այլ առանձին-առանձին խմբերով և տարբեր ժամանակ՝ սկսած 519 թ. և մինչև 545 թ., այն էլ ոչ թե երկարնակ (դիոֆիդիտ) կամ քաղկեդոնիկ դավանությունը վերահաստատելու, այլ ընդհակառակը՝ միաբնակ (մո-

¹ Իվ. Ջավախիշվիլի. Վրաց ժողովրդի պատմությունը, I, գ. հրատ., Թբ. 1928, էջ 324—347. Նաև՝ G. Pheradze, Die Anfänge des Mönchtums in Georgien, Gotha, 1927, SS. 37—40. հմմտ. Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, Երևան, 1934, էջ 97:

նոֆիզիկոս) կամ հակաքաղկեդոնիկ լինելու պատճառով 519 թ՝ սկսած հալածանքներից փախչելու հետևանքով և այլն¹

Պրոֆ. Կ. Կեկելիձեի հետազոտություններից և սրամիտ եղբրակացությունները գալիս են նպաստելու Դավիթ «Անհաղթի» Վրաստանում տպատեցնելու առեղծվածի լուծմանը՝ «ասորի հայրերի» նույն Վրաստանում տպատեցնելու առեղծվածի կապակցությամբ։ Առեղծվածի լուծմանը հիմնականում նպաստում է այն հանգամանքը, որ «ասորի հայրերի» շարքերում կա մեկը, որ Դավիթ անունն է կրում և բոլոր մնացածներից խիստ տարբերվում է իր ամեն մի քայլափոխումով, ուր բացարձակապես հայկական միջավայրից բխող սպեցիֆիկան է երևան գալիս։

Այժմ դիմենք այդ սպեցիֆիկայի քննման։

Չուզընթաց՝ մի քանի հարցի ևս պատասխանենք։

1. Ո՞րտեղից են գալիս «ասորի հայրերը»։ Անկասկած, Սիրիա-Պաղեստինայից։

2. Ո՞ր ճանապարհով են նրանք գալիս Վրաստան։ Via armeniaci։

3. Ե՞րբ են գալիս հարավից։ Մոտավորապես 520—545 թ.թ. միջոցին։

4. Ո՞ւր են մուտք գործում նրանք և՛ ապա գործում ցմահ։ Արևելյան Վրաստանում՝ կեսը Բարթիլում, կեսը Հերք-Կախքում (Հերեթ-Կախթում)։

5. Նրանց անունները։ Բարթիլում հաստատվածներից՝ Հովհան Ձեդազնեցի (Խոսնե Ձեդազնեցի) և կից Եղիա կամ Էլիաս սարկավազը (Իլիա դիակոնի), Իսե Ծիլկանեցի (Ծիլկնեցի), Շիո Մզվիմեցի (Մզվիմեցի) և կից Էվազը, Իսիդոր Սամթավացի (Իսիդորե Սամթաֆեցի), Պիրրոս Բրեթեցի (Բրեթեցի), Միքայել Ուլումբոյեցի (Միխեիլ Ուլումբոցի), Թադեոս Ստեփան-

¹ Կորն. Կեկելիձե, Ասորի գործիչների Բարթիլ գալու հարցի մասին. Կուլտուր-պատմական պլուրլինգ (վրացերեն)՝ «Թ. համալսարանի Տեղեկագիր», VI. 1926, էջ 82—107. հմմտ. 2-й краеведческий съезд Черноморского побережья и Зап. Кавказа 25/IX—5/X 1925 г. Постановления и резолюции. Батум, 1925, стр. 34. Նուս՝ Լ. Մելիքետ-Քեկ, Վրաց պոբլուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, Երևան, 1934, էջ 96—97։

Ծմինդեցի (Ստեփանծմինդելի)։ Ընդամենը $7+2=9$ հոգի։ Հերք-
Կախքում (Հերեթ-Կախեթում) հաստատվածներից՝ Դավիթ Գա-
րեջեցի (Գարեջելի) և կից 2 աշակերտներ—Դոդո և Լուկիանոս
(Լուկիանէ), Անտոն միայնակյաց (Մարտոմղովելի), Արիրոս
Նեկրեսեցի (Նեկրեսելի), Ստեփան Խիրսեցի (Ստեփանե Խիրսելի),
Հովսեփ Ալավերդցի (Իոսեփ Ալավերդելի), Ջենոն Իդալթոյեցի
(Իդալթոելի)։ Ընդամենը $6+2=8$ հոգի, իսկ բոլորը միասին՝ 17։

Հերք-Կախք կամ Հերեթ-Կախեթ եկողներից էին, ի միջի
այլոց, ինչպես տեսնում ենք, Դավիթ Գարեջեցին իր աշակերտ-
ներով և Անտոն միայնակյացը կամ Մարտոմղովելին (Մարտ-
ղովելին), որոնց մասին նույնիսկ տեղեկություն կա, որ նախ
քան Հերեթ գալը նրանք մի ժամանակ (520—545 թ.թ.) Հա-
յաստանումն են եղել։

Բայց ինչ էր այդ ժամանակ ներկայացնում իրենից Հերեթ-
Կախեթը։

—Կիսանկախ կուսակալություն (քորիկոզություն թե՛ էրիս-
թավություն) իր կենտրոնով, որի անունը «Բոստան-քալաքի»
այլ կերպ չի կարելի մեկնաբանել, բայց եթե դոց. Սուրեն Երե-
մյանի սրամիտ կոնյիկտուրան ընդունելով՝ իբրև իրանա-հայ-
կական ուսումն-ֆաղաֆ,¹ այսինքն ֆեոդալական իշխանության
կենտրոն (curtis dominicalis)։

Ընդ սմին կարևոր է նշել և այն, որ այն վայրը, ուր Դա-
վիթ Գարեջեցուն վիճակվում է գործել և իմաստասիրություն
գրադվել, հնում կոչվելիս է եղել հայկական անունով «Տվարա-
ծատափ», այսինքն տ[ա]վար ա[րա]ծ[ելու] տափ իմաստով, որ
հիշված է Գեորգ (Գիորգ) Սուրբբուհնեցու կամ Աթոնեցու (X դ.)
վարքի մեջ² և հիշեցնում է Անանիա Շիրակացու (VII դ.) «Աշ-
խարհացույց»-ի մեջ նշած Տուրուբերանի «Տուարածատափ»³ ॥

¹ С. Т. Еремян, Феодальные образования Картели в период мара-
банства (532—627) (Тезисы диссертации на степень кандидата наук),
изд. Акад. Наук СССР, [Ленинград, 1935], стр. 2.

² Աթոնի Իվերոն վանքի 1074 թ. ձեռագիրն աղագներով, վրացերեն,
Թբ. 1901, էջ 291։

³ Աշխարհացույց Մովսիս Խորենացու, հրատ. [Արևիկ վ. Սիւրբեան],
Վենետիկ, 1881, էջ 31։

|| «Տուրաթատափ»¹-ը: Դա ձմեռային արոտատեղերի վայրն է, որ զինվորական քարտեզներում Тауротана-ի է վերածվել, այժմյան Ղարաբաղ կայարանից դեպի հյուսիս-արևելք:

Սրանից մոտ է եղել գտնվելիս IX դ. վրաց պատմիչ Արսեն Սափարացու հիշատակած «հայոց (Սոմխեթի) ձորը»², համբնդմանի (հուն. «համբրգենես») կից, որ մինչ Ալազան և Իորի գետերի միախառնման կետն է համնում, — ուր մի ժամանակ ապաստան էին գտնում քաղկեդոնիկների հալածանքներից փախչող հայ միաբնակները, նույնիսկ բորբորիտները, և այդ պատճառով էլ Հերեթի այս մասը հայոց անունով էլ այդպես կոչվել է:

Իսկ մի այլ աղբյուրի, այն է՝ XI դ. անանուն հեղինակի կաղմած «Վրաց մատյան»-ի վկայությամբ, այս վայրը մինչ X դ. բացարձակապես միաբնակ (մոնոֆիզիտ) դավանության հետևորդ է եղել. «Հերեթում սկզբներում՝ մինչ Իշխանիկի Թագավորութունը՝ բոլորը հերձվածող էին. իսկ Իշխանիկը Գուրգեն Իշխանաց-Իշխանի քրոջ որդին էր և նրա մայր Դինար Թագուհին դարձրեց նրանց ուղղափառ (այսինքն՝ երկաբնակ-քաղկեդոնիկ. Լ. Ս.-Բ.)»³:

«Ասորի հայերի» մարշրուտը via armeniaca և նրանց մուտքը արևելյան Վրաստան տարբեր էր նրանից, ինչ մենք նկատում ենք IV դարում.ս. Նունեի (Նինոյի) նկատմամբ, որն, ինչպես հայտնի է, անցավ Քարթլի Ջավախքով՝ Փարվանա լճի մոտերքով, ուր նա՝ հանդիպելով Մցխեթայի շրջակայքից այն պահին այնտեղ գնացած հովիվների և ձկնորսների հետ՝ զրուցել էր հայերեն լեզվով:

¹ Անանիայի Շիրակյանայի Համարողի Մասենագրութիւնը, հրատ. Աստ Սրբախմանի. Երևան, 1943, էջ 349 (ուր այս տեղանունը սխալմամբ աղված է իբրև «Մուրաթատափ» փոխանակ «Տուրաթատափ»-ի):

² Н. Адонц, Армения в эпоху Юстиниана, СПб. 1908, стр. 314 и прим. 1 там же, Իվ. Ջավախիցիի, Վրաց ժողովրդի պատմութունը, վրացերեն, II, Թբ. 1914, էջ 308. Լ. Մելիքսեթ-Քեյ, վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, էջ 221:

³ Թ. Ժորգանիտ, Ժամանակագրութիւնը, վրացերեն, I, Թբ. 1892, էջ 332=Լ. Մելիքսեթ-Քեյ, Վրաց աղբյուրները, 46:

⁴ Քարթլիս-ցխովրեբա, Աննա Թագուհու զրնգիր (վրացերեն), Թբ. 1942, էջ 163 (= Քարթլիս-ցխովրեբա, II, ՄԳԲ. 1854, էջ 97). հմտ. Լ. Մելիքսեթ-Քեյ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, I, էջ 203:

Դավիթ Գարեջեցին, հավանական է, մուտք գործած լինի Բարթի Մաշակերի հովտով, ուր հայտնի են «Դավիթ-Մադարեջո» կոչվող վանքի ավերակները, որ XVIII դ. վրաց աշխարհագիր Վախուշտ արքայազնը նույնիսկ նշել է իր կազմած քարտեզում:¹

Ապա, նախ քան Հերեթ անցնելը, Դավիթը Վրաց-դաշտով մուտք է գործում Թբիլիսի:

Սկսած Թբիլիսից Դավթի ամեն մի քայլովորդը հիշեցնում է մի որևէ հայկական սովորույթ կամ տրադիցիա, իսկ ծայրահեղ դեպքում նրա այս կամ այն տեղից հեռանալը թողնում է «հայկականութուն», resp. «միաբնակ» դավանանքը հիշեցնող արևեկ հետք:

Դավթի առաջին բնակատեղը Թբիլիսում լինում է այժմյան Ֆոնիկուլյորի լեռը, որ նրա անունով կոչվել է «Մամա-Դավթի» (հայր Դավթի) լեռ կամ «Մոտ-ծմինդա» (Սուրբ-լեռ): Բայց այս տեղանունը (Ortsname) հին աղբյուրներում հայտնի չէ, մինչդեռ դրա փոխարեն այնտեղ գործածվում է «Իշատուրուք»՝ ըստ XVIII դ. սկզբների պատմիչ Էդնատաշվիլու,² կամ «Իշատուրուք»՝ ըստ Վախուշտ արքայազնի:³ Վերջինս, անկասկած, հայկական ծագում ունեցող բառ է, որ նշանակում է վայրի բանջար (իշի կերակուր):⁴ Վրաց հնագիտ-պատմաբան Պր. Իոսե-

¹ Լ. Մուլսելիովիլի, Հնագիտական էքսկուրսիաներ զեպի Մաշակերի ձորը (Վրացերեն, ռուսերեն և ֆրանսերեն ռեզյումով), Թբ. 1941, էջ 33—34, 57, 98:

² Նոր Բարթիլի-ցխովրերա XVIII դ. սկզբների տեքստը (Վրացերեն), Իվ. Ջավախիշվիլու խմբ., Թբ., 1940, էջ 172:

³ Վախուշտ արքայազն. Վրաստանի աշխարհագրության (Վրացերեն), Թբ., 1941, էջ 54:

⁴ Ե. Լալայեան, Բորչալուի դաւառ, Թբ. 1903 (= Աղգ. հանդէս X), էջ 146, Դելոնդ վ. Ալիեան, Հայրուսակ կամ հայկական բուսաբանութիւն, Վն., 1895, էջ 208—209: Սահակ վ. Ամատունի, Հայոց բառ ու բան, Վաղ., 1912, էջ 233. Հր. Ամուսեան, Հայերեն բացատրական բառարան, Թ. 1913, էջ 401. Ստ. Մալխասեան, Հայերեն բացատրական բառարան, Իլ, Կր. 1944, էջ 167. Աժ. Րոմով, Дикорастущие растения Кавказа, их распространение, свойства и применения (с обозначением туземных названий растений), Тифлис, 1908, стр. 339—340. Լ. Մելիքեան-Բեկ, Վախուշտի «Իշատուրուք»-ի մասին (Վրացերեն), — «Պատմության-Տեղեկագիր», 1924 թ., № 2, էջ 299—232:

լիանու մեկնաբանությունը ևս՝ «слово ишитутрук есть армянское». «Оно образовалось... со времени поселения армян в Тифлисе; торговавшие здесь армяне, для своих коммерческих поездок по краю, держали мулов и ослов и выгоняли их к этой горе для прокормления. От места, назначенного для выгона ослов и ослиц, образовалось название Ишитутрук».¹

Միաժամանակ հետաքրքրական է և այն, որ ս. Դավիթ եկեղեցին դարերի ընթացքում մեծ ժողովրդականություն է եղել վայելելիս Թբիլիսիի հայերի աչքում, այնքան մեծ, որ վրաց պատմագրության վկայությունով, նրա վերանորոգման գործում հայերը ևս ակտիվ մասնակցություն են ցույց տվել:²

Մի այլ տեղեկություն Դավիթ Թբիլիսիում գտնվելու ժամանակաշրջանից վերաբերում է այսպես կոչված «քվա-շվա» ֆար-ծնեց-ին: Ըստ ավանդության, Դավիթը հիշյալ սարից երբեմն իջնելիս է եղել քաղաք, հետագա «Տափթաղ» = «Կալոուրանի»-ի վայրը, ուր կույսեր են եղել բնակվելիս: Մի օր կույսերից մեկը հղիացել է, հանցանքի մեջ մեղադրել են Դավթին: Ջայրացած ամբոխը՝ կամենալով վրեժը հանել Դավթից՝ իջեցրել է նրան սարից կուսանոց. Դավթը՝ մոտենալով հղիացած կույսին և ուղղելով իր գավաղանի ծայրը դեպի նրա արվանդը՝ հարցրել է. «Ծնեց ևս, երեխան»: Եվ ի պատասխան սրա կույսը ծնել է քար: Այս պատճառով կուսանոցի տեղը կոչվել է «քվա-շվա» ֆար ծնեց, իսկ այստեղ կառուցված եկեղեցին՝ «Քվաշվեթի»՝ Քարածիմ: Հետագայում այս անունով կոչվել են մի շարք եկեղեցիներ և Թբիլիսիից դուրս, օրինակ Կախեթի Գուրջաանի գյուղում և այլուր:

«Քվաշվա»-ֆարածնի լեզենդը հարկադրում է մեզ հիշել մի «մանրուք» Դավթի վարքից, ուր նշած է վերջինիս երուսաղեմում լինելը և այնտեղից 3 նվիրական ֆար վերցնելը ու վրաստան հասցնելը, որոնցից մեկը նույնիսկ մինչև 1917—1921 թ.թ.

¹ П. Иосселиани, Гора св. Давида в Тифлисе, Т. 1853, стр. 3—4, նույնը, Описание древностей города Тифлиса, Т. 1866, стр. 43.

² Լ. Միխայիլ-Բեկ, Նյութեր Թբիլիսիի և Սոմխիթի հնությունների պատմության համար (վրացերեն), «Չվենի մեցնիերեա», 1923 թ. № 1, էջ 87—88:

Փրոկ-բանաս. հետախուզումներ—17

անցքերը նրա գերեզմանի հուշարձանի վրա էր դրված:¹ Սա կարևոր ցուցմունք է, որ դարձյալ ստիպում է մեզ առանձնացնել ու մեկուսացնել Դավթին այսպես կոչված «ասորի հայրերից» դիտելու համար նրան միարնակ-հայկական աշխարհի հետ ունեցած առնչության տեսանկյունով, քանի որ Դավթի անվան հետ կապվող փաթի պատմությունը վերջնական հաշվով փաթի պաշտամունքի հետ է կապվում, որ առանձնապես տարածված էր Հայաստանում:

Քարը Հայոց եկեղեցու պրակտիկայում, ինչպես հայտնի է, կապված է անշարժ սեղանի գաղափարի հետ, իբրև *conditio sine qua non*-ի, եկեղեցի հիմնադրելու և պատարագ մատուցանելու համար, համաձայն ավետարանչի ցուցմունքի (Մատթեոս XVI, 18):² Իսկ վրաց (ինչպես և հունաց և ռուսաց) եկեղեցում սրա փոխարեն դորժածվում է այսպես կոչված «անտիմինս»-ը (վրացերեն՝ «դափարնա»), որ ներկայացնում է իրենից քառանկյունի օրհնած պատտառ կամ ասեղնագործ կտոր, վրան Բրիստոսի թաղումը նկարած, առանց որի նույնիսկ եկեղեցում չի կարելի պատարագել, մինչդեռ սրանով բացօթյա ևս կարելի է պատարագ մատուցանել:

Ի դեպ, հիշենք, որ անշարժ սեղանի գործածել չգործածելու խնդիրը վիճելի էր ոչ միայն հայ և վրաց եկեղեցիների բաժանման պահին՝ VI—VII դդ.,³ այլև Իվան և Ջաքարե սպասալարների օրով,⁴ երբ կարիք էր զգացվում պատարագ մատուցանելու բանակում՝ բացօթյա կամ վրանում, ուր անշարժ սեղան, իհարկե, չէր կարող լինել:⁵

Բայց և այնպես, շարունակենք Դավթի վարքագրության անալիզը:

¹ Հմմտ. Е [пископ] К [ирион]. Повествование о чудодѣйственном камне Давид-тареджийской пустыни, Тифлис, 1901.

² «Եւ ևս քեղ ասեմ, զի դու (Սիմոն-Պետրոս) ես վեմ և ի վերայ այդր վիմի շինեցից զեկեղեցի իմ և դրունք գոթոց զնա մի հաղթահարեսցես»:

³ Գիրք Թղթաց, 126.

⁴ Հաւաքումն պատմութեան Վարդանայ վարդապետի լուսարանեակ, Վենետիկ, 1862, էջ 138.

⁵ Խնդրի շուրջը մանրամասն տես՝ Լ. Մելիքսեթ-Բեկ, Վեճաբար, — «Հավիտ» 1916 թ. № 3, Մ. Меликсет-Бекоев, К вопросу об устройстве алтаря в древней Грузии, — «Христ. Восток», т. IV, 1915, стр. 310—312.

«Քարածնի» ղեպից հետո ամբողջ, այնուամենայնիվ, անարգում է Դավթին և ստիպում նրան հեռանալ քաղաքից (Թբիլիսիից)։ Դավիթը անցնում է հայնկույս Կուր գետի ափին գտնվող քարանձավը (որի էությունը դարձյալ քարի կամ ժայռի հետ է կապված) և մի առժամանակ մնում այնտեղ, որ նրա անունով կոչվում է «Ջոշոս սաղ'դարի», այսինքն ջոջի եկեղեցի, ջոջի ժամ։ Այստեղ ևս հետաքրքիրը այն է, որ «Ջոշո» բառը վրացերեն ոչ մի իմաստ չի տալիս, մինչդեռ հայերեն նա նշանակում է մեծ. հետևապես «Ջոշոս-սաղ'դարի»-ն պիտի նշանակե «Մեծ [գործչի] եկեղեցի»։ Բայց ինչո՞ւ և ո՞ր մեծ գործչի։ Հենց այս հարցի պատասխանն է, որ պիտի բխե այս մեր հետազոտությունից։ Միջանկյալ միմիայն հիշենք, որ այս տեղում հետագայում հիմնվել է հայոց եկեղեցի,¹ վերջերս ս. Գրիգոր Լուսավորչի անունով (այսպես կոչված «Գոգիլո» բաղանիքի վերևից, այժմյան Հավլաբարում), որի գոյությունը շարունակվում էր մինչև մեր օրերը։

Համենայն դեպս, զարմանալի է, որ «ասորի հայր» Դավթի Թբիլիսիից հեռանալու հանգամանքները, այսինքն նրան անարգելու և վերավորելու էպիգոդը, կարծես հիշեցնում է Առաքել Սյունեցու հաղորդածը Դավիթ Անհաղթի մասին, որ, իհարկե, հիմքից զուրկ չպիտի լինի։

Բայց և այնպես, թողնելով Թբիլիսին, հայր Դավիթը անցնում է այսպես կոչված «բաղմալերանց» (մրավալմթա) վայրը, ղեպի ժայռոտ անջուր անապատները, ղեպի քարաշխարհը։

Այստեղ կեցած ժամանակաշրջանից, որ, ըստ Մ. Սարգիսի 3-հատի տակ եղած վավերագրի, տեղ է մինչ 582 թվականը,² Դավթի վարքը նշում է մի էպիգոդ, երբ վերջինս հանդիպում է մի ոմե բարբարոսի» հետ։

«Տեսնելով սուրբ [Դավթ]ին, ինչպես նա կանգնած աղոթում էր և կաքավը նստած էր նրա ոտների կողքին, բարբարոսը դիմեց նրան՝ ասելով. «Ռձ ես դու», և նա (Դավթը) պատասխանեց հայերեն լեզվով. «Ես մարդ եմ մեղապարտ, ծառա մեր Աստված Հիսուս Քրիստոսի»։³

¹ Ն. Սարգիսի, Վրաստանի զբաղառ (վրացերեն), Թբ. 1882, էջ 269, ծանոթ.։

² Նույն տեղ, էջ 285, ծանոթ. 1.

³ Լ. Մելիքեթ-Բեկ, Վրաց աղբյուրները, I, 98.

Ըստ իս, «ասորի հայրերի» շարքերում Դավիթը միակն է, որ խոսում է հայերեն, հետևապես ցուցաբերում է իր, եթե կարելի է այսպես ասել, «ոչ յօրինակ այլոց», կապը հայկական իրականություն, հայկական միջավայրի հետ:

Դեռ ավելին: Հենց այս մեջբերումի տեքստում հիշված «բարբարոս» բառը հավանական է գործածված լինի ոչ թե օտարականի կամ ավազակի իմաստով, այլ «բարբարիանոս» — «բորբորիանոս»-ի (ըստ Կորյունի) կամ «բորբորիտոն»-ի (ըստ Մ. Սոսնիացու, I, 15):

«Ասորի հայր» Դավթի վարքը մեզ հասել է, դժբախտաբար, ոչ նախնական ձևով, այլ հետագայում քանիցս վերանայված ու վերամշակված, տեղ-տեղ համառոտված և տեղ-տեղ ընդարձակված խմբագրություններով, հարմարվելով այս կամ այն ժամանակ տիրող տեսակետներին, որի հետևանքով Դավթի՝ հայ իրականության հետ ունեցած կապը զգալիորեն աղոտացած է:¹

Սակայն այն, ինչ որ ի վիճակի չէ մեզ հասցնելու վարքագրական տեքստը կամ ավանդությունը, լրացնում է «բաղմալերանց» անապատներում պահպանված հայկական էպիգրաֆիկան:²

«Բաղմալերանց» սրբավայրը մի քանի Եղիշե-Մանուկ-Մանուկ է բաղկացած, յուրաքանչյուրն իր հերթին մի քանի վիմափոր եկեղեցուց, որոնց «մայրը» («մայրաքաղաքը») այսպես կոչված ս. Դավիթ Գարեջեցու լավրան, այսինքն մայրավանքն էր համարվում՝ «ձեռնադրող հայրապետի» առաջնորդությամբ, որ, ի միջի այլոց, հիշված է 1216 թ. Դվինում կայացած դատաստանական գերագույն ատյանի կազմի մեջ «մամթավարն Գաբրիելոց»-ի ձևով:³

¹ Մանրամանությունները տես նույն տեղ, էջ 96—98:

² Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Գարեջեցի բաղմալերանց հայերեն էպիգրաֆիկան և բաղմալեղվանի՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլդուրերեն արձանագրությունը (վրացերեն), — ժողովածու, նվիրված Իվ. Ջավախիշվիլուն, Քր. 1940, էջ 153—175:

³ Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, Մի վկայություն գերագույն դատակազմության և դատավարության մասին Զաքարյան Հայաստանում (Մի էջ հայ և վրաց իրավունքի պատմությունից) — «ՀՍՍՌ Գիտ. Ակադ. Տեղեկագիր» 1945 թ. № 3—4, էջ 73—81:

եղ հենց այս մայրավանքումն է, որ մինչ մեր օրերը հասել է ս. Հովհաննիսյանի պատկերազրույթյունը, միակը ամբողջ Կրաստանում, Նունեի պատկերի կողքին, հետևյալ լակոնիկ արձանագրությամբ.

«Ծ՝յ Րիփսիմե», այսինքն՝

«Սրբուհի Րիփսիմե»¹

Հայերեն արձանագրություններով առանձնապես հարուստ են ս. Դավթի մայրավանքին կից գտնվող «Ծամեբուլի» կամ «Ուղարնո» և Աղբրեջանի սահմանում գտնվող «Բերթուրանի» անապատները, որոնք հիմնական վերանորոգման են ենթարկվել XIII դարում. ուստի և մինչ XIII դարի հիշատակարաններն այստեղ, ինչպես և այլուր, իսպառ ոչնչացրած են:

Սուրբ XIII—XVIII դդ. մեզ հասած 20-ի չափ հայերեն արձանագրությունները պատերի սվաղի վրա, տեղիք չեն տալիս ոչ մի կասկածի, որ «բազմալեռանց» անապատների վայրը ս. Դավթի մայրավանքով և Նույնի զբրեզմանով հանդերձ դարերի ընթացքում, գուցե հենց սկզբից հետո (VI դ.), հայ ուխտավորների ուխտազնացությամբ ամենանշանավոր կետերից մեկն է եղել:

Ահա և այդ ուխտազնացությունների ժամանակագրությունը՝ համաձայն քվակիւր արձանագրությունների տվյալների.

1274—«բարի անուն՝ աստուածապսակ սուրբ քահանայք Դարեջայ և ոմն «դմանեցի».

1302—«Սարգիս իրիցոյ որդի Ալփոյ Ալփոյ».

1332—«Նունի Եվանեսի որդի».

1351—«Տէր տէր Ավաք երէց, Յակոբ, Մովան աւագ երէց Անեցի, Համադասպ երէց».

1352—«Սուջհաթ».

» — «Սարգիս Ասլանի որդի և զաւակ [նորա]՝ Ամիր Սայիդ».

« — «Սարգիս արեղայ, Թումմանպէկ».

« — «Յոհան, Գէդէոն, Սարգիս».

« — «Նաթեկա».

« — «Սարգիս, Շալուա».

¹ Է. Մելիքսեթ-Ռեկ, Դարեջայի բազմալեռանց հայերեն էպիգրաֆիկան, էջ 160.

1352—«Նէրէդին».

1467—«Յովհաննէս երէց Տփլիսցի» (5 արձանագրություն, որոնցից 2 հայերեն և 3 վրացերեն).

1682—«Տէր Բարսեղ Բագում ուխտաւորօք»:

1746—«Ինա»:

Ուխտավորների մեծ մասը տփլիսեցի, այսինքն թրիլիսեցիներ են, բայց կան և անեցի, դմանեցի, այսինքն դմանիսեցի, և այլ տեղացիներ: «Գարեջայ» հայ քահանաների հիշատակությունն ևս կարևոր է, իբրև ղոկումենտ «բաղմալերանց» անապատներում հայադավանության մի բեկորի գոյության, որ հնագույն դարերի մնացորդ պիտի լինի Իսկ «Սուջհաթը», համաձայն մեր հետազոտության, Թրիլիսի վանքի հիկեղեցու հիմնադիր 3 եղբայրներից մեկը (միաթամանակ և կաթողիկէ ս. Գևորգ հիկեղեցու հիմնադիր՝ «պարոն Ումեկի» թոռը) պիտի լինի:¹

Առանձնապես արժեքավոր է Սարգիս Ասլանի (Արսլանի || Արսալանի) որդու 1352 թ. չորս-լեզվանի՝ վրացերեն-հայերեն-պարսկերեն-ուլղուերեն՝ հազվագյուտ արձանագրությունը, որը հայերեն մասում կարդացվում է այսպես (գրաբարախառն ուսուկորեն թե՛ բարբառախառն գրաբար).

«+ Ծառէս և անարժանս Սարգիս Ասլանի (վրացերենում՝ Արսալան, պարսկերենում՝ Արսալան, ուլղուերենում՝ Արսլան) որդիս էկաք ի սուրբ Դավթի գէրէզմանն ի աղաւթս, վասն զտուն (sic) իմ և զավակ իմ Ամիր Սայիդ (նույնպես է և մնացած 3 արձանագրություններում), վասն ցմեղաց (sic) փրկութեան մեզ և ննջեցէլոց մերոց. ով որ կարդէս, մեղաց (sic) թողութիւն հարաձայէք, որ աստուած թողութիւն արժանի հրաձայէ ըզձէր ժէղքն. զրէցավ զիրս ի մայիս ամիսն ի թվին պա (=1352)»:

¹ Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, Թրիլիսի վանքի հիմնադրության հարցի շուրջը (վրացերեն),—«Թրիլիսի պեա. համալսարանի Տեղեկագիր», IV, 1924, էջ 82—91:

² Լ. Մելիքսեթ-Յեկ, Գարեջայի բաղմալերանց հայերեն էպիգրաֆիկան և այլն, էջ 161—165. հմմտ. Л. Меликсет-Бек, Гаресджийская тетралингва эпохи монголов в цикле полиглотических надписей Ю. Кавказа,—Краткие Сообщения Института истории материальной культуры имени Н. Я. Марра*, выпуск 15, Москва 1945—1946.

Ամենայն կասկածից դուրս է, որ այստեղ հիշված Սարգիս՝ Ասլանի որդին և նրա դավակ Ամիր-Սայիդը XIV դ. առաջին կիսի «մեծատուն» տոհմի ներկայացուցիչներ են, որոնք հեռավոր տեղից եկել են «բազմալերանց» անապատները՝ «սուրբ Դավթի գերեզմանին» երկրպագելու համար, որ և անմահացրել են չորս-լեզվանի հիշատակարանով:

Համեմատաբար ավելի հետաքրքիր է նույն ժամանակվա մի այլ թեև մասամբ եղծված հայերեն արձանագրություն, ուր ոմն Սարգիս, Հալուայ (գուցե Շալուա), Հովան[ես] և այլն հիշվում են իբրև այցելուներ «անյալթ փիլիսոփայիս գէրեզմանիս», որ, իհարկե, չի կարելի որակավորել այլ կերպ, եթե ոչ իբրև արտահայտություն այն համոզման, որ «բազմալերանց» անապատների «մայրաքաղաք» ս. Դավթի մայրավանքում թաղված «սուրբի հայր» համարված ս. Դավթի շուրջն հայ «անհաղթ փիլիսոփան» է կամ, ավելի ճիշտն ասած, Դավթ իմաստասերներից մեկն ու մեկը:

Եվ որ հայ ուխտավորների և այցելուների լայն չափով ուխտագնացությունը դեպի հայր Դավթի կամ «անհաղթ փիլիսոփայի» գերեզմանը դարերի ընթացքում՝ մինչև նույնիսկ XIX դ., իբրև ապացույց ս. Դավթի պաշտամունքի լայն ժողովրդականությունը հայոց մեջ, մի տեսակ ահ ու սարսափ էր առաջ բերում օրթոդոքս հոգևորականության շրջաններում և խնդիր դնում դրա առաջն առնելու և արգելելու, երևում է մի դոկումենտից՝ հանուն Դավթ-Գարեջայի անապատի վանահայր Անտոն վարդապետի, 1831 թ. 10 հունիսի № 945 թվահամարով, որ, ի միջի այլոց, կարդում ենք (գրված է 2 սյուն՝ ուսուներեն և վրացերեն) հետևյալը.

„Указ Е. И. В. Самодержца Всероссийского из Грузино-Имеретинской Святейшего Правительствующего Синода Конторы Члену ее, Настоятелю Давид-Гареджийской пустыни Архимандриту Антонию... Приказали: предписать (и предписывается) Вашему Высокопреподобию сим указом объявить братии вверенной вам Давид-Гареджийской пустыни с подписками, дабы они ни в каком случае армян-

ских священников не допускали в православные храмы свои для отправления молебствия», և այլն¹

Այստեղ, իհարկե, կարիք չկա կանգ առնելու այնպիսի մանրուքի վրա, ինչպիսին է քարանձավներից մեկում գտնվող վիշապի հիշատակությունը, որ ս. Դավթի վարքում կոչվում է «մեծ և ահավոր, որ ունի աչքեր արյան գույնի և պոզեր ճակատին» և այլն և որ տանում է մեզ դեպի վիշապների և քարի պաշտամունքի աշխարհը, մինչդեռ «ասորի» կոչված մնացած հայրերի նկատմամբ նման բանի մենք չենք հանդիպում:

Այժմ անցնենք իմաստասիրական-փիլիսոփայական բնագավառից փոխառնված տերմինների և հասկացողությունների մեկնարանությունը:

Նախ՝ կանգ առնենք «Գարեջա» կամ, ալիքի ուղիղ, «Գարեսջա» (այստեղից Ստ. Օրբելյանի «Գարշտէք»—«Գարշտէուց») բառի ստուգաբանություն և մեկնարանություն վրա.

Ոմանք, ինչպես, օրինակ, Մ. Սաքիմիմ, այս բառը մեկնաբանում էին իբրև «գարե սջա» դրսում լինել, անապատում ապրել: աշխարհից հեռանալ, մեկուսանալ իմաստով:² Սակայն այսպիսի մեկնությունը մեզ խորթ է թվում, քանի որ Դավթը «ոչ յօրինակ այլոց», այսինքն «ասորի» մնացած հայրերի, երբեք չի կոչվում հետևյալ բառապաշարի և ոչ մեկով, ինչպիսիք են՝ գանդեգիլի նզնավօր, դադ՝ուգերուլի միամձն, մեռզարնոսի անապատակաց, մարտոմդ՝ոփելի (այստեղից է Մարտդ՝ոփի) միայնակյաց, մեսվետե սյունաղան, փիչվոսանի խոտանարակ և այլն: Մեր կարծիքով, «գարե սջա»-ն փիլիսոփայական տերմին է, որ նշանակում է «արտաքին մտածություն», «դրսի մտածություն», «արտաքին իմաստություն», ինչպես հայերենում՝ «արտաքին գրեանք», «գիրք արտաքին իմաստասիրաց»:

Փիլիսոփայության հետ առնչության տեսանկյունով պիտի, անկասկած, դիտվի նաև Դավթի Գարեջեղու աշակերտներ ճանաչված Դադոյի (այստեղից է վիմափոր անապատներից մեկի անունը «Դոդո րքիսա») և Ղուկիլամնայի—Լուկիլամեի անունները:

¹ Վրաստանի Կենտրոնական Պատմական Արխիվի Փոնդ № 361, դործ № 2, էջ 15:

² Ն. Սաքիմիմ, Վրաստանի դրախտը (գրացերեն), էջ 265, ծանոթ:

երկու դեպքում էլ, մեր կարծիքով, դորժ ունենք արիստոտելականության հետ կապված հասկացողությունների պերսոնիֆիկացիայի հետ: Մեկը՝ «դորժ»→«դորժ քթիսա» նույն «եղջերուաքաղ»-ն է («այծեղջիւր»), χίμαρος, chimara, τρυγέλαφος կամ hircocervus: Մյուսը՝ λυκαον-ը (հմտ. էլիասի՝ «Արիստոտելականին կոչին Լիկիեացիք ճեմականք»), որ իր հերթին περριπατητικός-ի ճեմականի (ճեմել) գաղափարն ևս է արտացոլում:

Դավիթ Գարեջեցու ոչ թե լոկ անապատական, այլ փրկաստիա լինելը պատկերացնում է XVIII դ. առաջին կիսի վրաց նշանավոր գործիչ Անտոն I կաթողիկոսը, որ իր «Չափաբերականք»-ի (ծղ'որիսխոյ՝վաորա) մեջ դիմում է Դավթին հետևյալ բառերով.

«Իթեգրիտելն ուղարնոթա մամառ... բրձենո».¹

այսինքն՝

«Նախագուշակի՛ր անապատների հայր, ... իմաստունդ», որտեղ «իթեգրիտելն» բառը հունարենից է՝ δεισιπυδός, δεισιπέπειος (fatidicus) աստծուց խոսող, ցախագուշակի:

Դավիթ Գարեջեցու վարքից մենք տեղեկանում ենք, ի միջի այլոց, և նրա մասին, որ նա ունեցել է իր ուսմունքը կամ վարդապետությունը պարունակող մի գիրք («ծիգնի սծավլիսա» գիրք ուսմունքի Livre de doctrine), որից մի փոքրիկ պատառիկ մտել է վարքագրական տեքստի մեջ և ցուցաբերում է Արիստոտելյան փրկիստիայության և, մասնավորապես, նրա «Ֆիզիկա»-յի ազդեցությունը:

Ահա և Դավիթ Գարեջեցու փրկիստիայական հայացքները կամ credo-ն ըստ այդ պատառիկի.

«Աշխարհիս բոլոր նյութերն փոփոխական են և անցողական. ամեն ինչ ժամանակի ընթացքում ծնվում է և՛ հասունանալով իր էությունը՝ ժամանակի ընթացքում ևս ապականվում է, իբրև անկայուն և հոսական, և միայն հոգին է անվախճան ստեղծված աստծու կողմից միշտ և հանապազու՝»²

Ի վերջո, Դավիթ Գարեջեցու արիստոտելականության հետ առնչության մասին լսենք Ի. Փանցխավայի դիտողությունը.

¹ Անտոն կաթողիկոսի Չափաբերականք (վրացերեն), Թբ. 18, էջ 175:

² Վրաստանի դբախար, էջ 271—272, Հմտ. Նկատումն Արիստոտելի («Աբարատ», 1902, էջ 968—973):

„Давид Гареджели является одним из первых в Грузии, применившим аристотелевскую философию в той идеологической борьбе, которая происходила между различными толкователями христианства, с одной стороны, и между христианством и язычеством (маздеизмом), с другой. В ходе борьбы ясно обозначалась настойчивая необходимость применения философской аргументации...“

„Давид Гареджели, используя некоторые положения аристотелизма, расходится с ним в таком существенном вопросе, как вечность материального мира. В то же время основным положением мировоззрения Гареджели остается признание первенства божественного начала. Тем самым он от аристотелевских концепций переходит к теолого-метафизическим взглядам отцов церкви“.¹

ბეგრადისპოლიტიკა

1. V—VII դդ. ընթացքում Հայաստանում կամ հայոց մեջ եղել են մի քանի իմաստասիր-քերթող-մեկնիչներ, որ Դավիթ անունն են կրել, նույնիսկ «Անհաղթ» հորջորջվումով: Սրանցից առնվազն երկուսը անուն են հանել VI դարում, որոնց կից ոմանք սովորի մեջ են մնացել:

2. Այս իսկ VI դարում Ասորիքից արևելյան Վրաստան (Քարթլ-Կախեթ) են գալիս այսպես կոչված «ասորի» հայրերը՝ թվով մոտ 13 կամ 17, գուցե և ավելի կամ պակաս, որոնց մեջ լինում է մեկը Դավիթ անունով, հետագայում Դավիթ Փարեջելի, այսինքն Փարեջեցի, հորջորջյալը, որ մեկուսացած դիրք ունի բռնած մնացած հայրերի նկատմամբ, իրեն հայկականի-միաբնակ (մոնոֆիզիտ) կամ հակաքաղկեդոնիկ միջավայրից եկած կամ նման իրականությունը մոտ կանգնած ու բացարձակապես այդ իրականությունը արտացոլող դեմք:

3. Այդ դեմքը, ասել է Դավիթ Փարեջեցին, միակն է այն

¹ Иоани Петрици. Рассмотрение Платоновской философии и Прокла Диадоха. Перевод с грузинского и исследование И. Д. Панцхава, изд. Института философии Академии Наук СССР, Тбилиси, 1942, стр. 25—26.

ժամանակվա Վրաստանում, որ առնչություն ունի իմաստասիրական-փիլիսոփայական մտքի հետ, իբրև արիստոտելյան ուսմունքին (եփիդիլա-ին) քաջ ծանոթ և արիստոտելականության ատրիբուտներով օժտված գործիչ:

4. Հավանական է, որ հենց այս անձնավորությունը ծագումով ոչ «ասորի» և ոչ էլ վրացի, այլ հայ կամ հերթացի—աղվանցի (եփր-տանեցի) լինել և Հայաստանում կեցած միջոցին՝ 520—545 թթ.՝ մասնակից լինել իմաստասիրական-փիլիսոփայական գրականական աշխատանքներին, ապա անցնել արևելյան Վրաստան՝ նախ Քարթլի, ապա Հերեթ՝ «բազմալեռանց» անապատների վայրը, ուր և մնացել է ցմահ (ըստ Սաբինին՝ մինչ 582 թ.):

5. Հետագայում այս Դավթին նույնացրել են հայ իմաստասիրական-փիլիսոփայական կամ քերթողական-մեկնաբանական մտքի սպասավոր Դավթիթներից մեկն ու մեկի հետ, որ և իր արտահայտությունն է գտել հայ ուխտավորների և անվանի մարդկանց վերաբերմունքի մեջ դեպի Ս. Դավիթ Գարեջեցու գերեզմանը և կից վիմափոր անապատները, վերջինիս պաշտամունքով, որտեղ XIV դ. հայերեն արձանագրություններից մեկում հիշվում է «անյաղթ փիլիսոփայի գերեզմանը»:

6. Հենց այս իրողությունն է, ըստ երևույթին, հիմք ծառայել XV դ. ականավոր հայ իմաստասեր և բանաստեղծ Առաքել Սյունեցուն, որ գուցե շփոթել է իրար հետ Դավիթ «Անհաղթի» և Դավիթ Գարեջեցու անձնավորությունների շուրջը պատող բանավոր ավանդություններն ու զրույցները, ի միջի այլոց, Դավիթ Գարեջեցուն թրխիսուս անարգանքի ենթարկելու ու վիրավորելու դեպքը վերագրելով Դավիթ «Անհաղթին» և, որ գլխավորն է, երկու անձնավորությունից մեկը դուրս բերելով:

7. Այսպիսով, հետևապես, Առաքել Սյունեցու ցուցմունքը Դավիթ «Անհաղթի»՝ Վրաստանում ապաստանելու և այնտեղ ցմահ մնալու մասին ոչ թե նրա (Առաքելի) ֆանտազիայի արդյունք է, այլ արդասիք կամ ծնունդ ժողովրդի մեջ տարածված և արմատացած որոշ համոզմունքի կամ տեսակետի, որ, իհարկե, հաշվի առնելու է և որի կողքով սկի չի կարելի անցնել Դավիթ «Անհաղթի» նկատմամբ ստեղծված ավանդությունների և զրույցների մեկնաբանության ժամանակ:

